

МАНУС

АЛТАЙ
 АЛБАТЫНЫН
ЧӨРЧӨӨКТӨРИ

С (АЛТ)
А 52.

АЛТАЙ

АЛБАТЫН

ЧӨРЧӨӨКТӨРИ

И. Ортоңуловтын журуктары

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ · 1966

Горно-Алт. областнал.
БИБЛИОТЕКА.

471011

JARЫМ-КУЛАК

ебрен чактын өйинде јер Алтайда эргекче сынду, јар-канаттый бүдүмдү Јарым-Кулак деп уулчак жүрген болуптыр. Бир күн Јарым-Кулак эмеген-өбөгөн эки карганнын чадыр айылынын жабыгына кирип алала, амырап јаткан.

Ол каргандар үйген сугар ады јок, үредип айдар балазы јок, јаныс јантак төөлү болгон. Олор оттын јанында изингилеп, онту-калакта јадатан эмтир.

Олорды Јарым-Кулак көрүп, айдыптыр:

—Уул керексиген кижиге уул болодым, кыс керексиген кижиге кыс болодым.

Каргандар андый эрмекти угуп, алан кайкажып отурала, кары-јажы једе берген бойыска кандый да болзо, уул керек дејип, јөптөжөлө, Јарым-Кулакты бойлорына кычырган.

Уулчак жабыктаң јер дөөн секирип, эмеген-өбөгөннинг ортозына келип отурып алган. Анайып Јарым-Кулак каргандардын уулчагы болуп алды.

Көк өлөң өзүп, јараш чечектер јайылып, күүк үни көндүге берерде, бир күн эмеген-өбөгөн јантык төөзин агаш ыңырчагыла ээртеп, эки эски капты төөгө арта салала, Јарым-Кулак уулчагын албаты-јонды керип жүрүп, аш-курсак јууп экел деп јакаргандар.

Јарым-Кулак арык төөннинг өркөжинин бүктелчигинин

алдына кирип алала, айылдар керип, туштаган ла айылга төө-
зин токтодып, кыйгыратан:

— Ой, улустар, жангыс аяк арба беригер, жарым курут
беригер, жарым куук саржу беригер!

Андый кыйгыга улус айылынан чыгып келгенде, эки эски
кап артып койгон төө туратан. Анайдарда, улус бу кандый
куулгазын неме болгон деп, коркып-үркүп, капшай ла арба-
зын, курудын, саржузын төөниң каптарына салып беретен
болгон.

Анайып Жарым-Кулак каргандарды азырап, бойы да тойу
жүретен болгон. Же бир катап Жарым-Кулак аш-курсак жууп
алала, жанып брааткан. Женилденип аларга ол төөни токто-
дып, жерге түжеле, жалбырактын алдына кирип, отуруп жадар-
да, төө отоп турала, жалбыракла кожо оны жип ийген.

Энирде төө эки капка жык толтыра аш-курсакту жанып ке-
лерде, эмеген-өбөгөн сүүнгилеп, уулын уткып чыгып барза,
уул жок.

— Жарым-Кулак, сен кайда? — деп, каргандар кыйгыргы-
лап, төөни айлангылап турган.

— Төө мени жалбыракла кожо жип ийген — деп Жарым-
Кулак төөниң ичинде кыйгырганын каргандар угуп ийеле,
төөни капшай өлтүрген. Төөниң ичин жара кезип, жиндү ка-
рынды туура таштап ийеле, төөниң ичинен Жарым-Кулакты
түн киргенче бедреп-бедреп таппаган. Жарым-Кулак дезе жин-
дү карыннын ичинде болгон.

Ол ок түнде ачап бөрү жемзенип жүреле, төөниң жиндү
кардына туштаган. Бөрү сүүнген бойынча Жарым-Кулакты
жиндү карынла кожо жуда салып ийеле, жүре берген.

Же жиндү карынды жигенинен улам бөрү жаан түбекке тап-
тырган. Ол кой тудуп жиирге, койлор жаар ууланып ла жүрзе:
«Ой-о-ой, улус, бөрү койлорды тударга тур-у-у-у!» — деп, киж
кыйгырып ийер; бөрү жылкы мал тудуп жиирге, жазанып ла жүр-
зе, бөрүниң ичинде: «Жылкыгарды бөрү жиирге туру-у!» — деп
кижи кыйгырып ийер. Бөрү кандый бир ан, куш тудуп жиирге
өңөлөп лө жүрзе, Жарым-Кулак үркүде кыйгырып ийер болгон.

Ачап бөрү чек ле торолоп өлөрине једип браадала, ан-

дардын каанына Айуга барып комудап, не болгонын ончозын айдып, бу түбектен айрылар эп-сүме сураган.

Айу бөрүни электеп, шоодып:

— Ак мешкедий жуула ойнобосто, азу тишти сеге не берген? Ачабына ла жалкуунга салдырып, өлгөн төөнүн жинин јудуп јип турала, јинле кожо тирү шулмус јиген эмтиринг. Эмди торолоп өлөринг деп бөрүни эмеш-умаш кезедип адылган.

«Быйаныгарды јетиригер, өрөкөн, торолоп өлөргө једип браадым» — деп, бөрү ыйлап турды.

Айу бөрүнүн үзейип калган кардын ајыктап көрөлө, јакарып айткан:

— Јети тайганы ажыра манта, јети талайды кечире манта, јети јолдын белтирине барала, отура түжүп, јенилденеле, кайа көрбөстөнг мантай бер.

Бөрү јети тайганы ажыра, јети талайды кечире мантап, јети јолдын белтирине барала, јакаруны бүдүрип койоло, кайа көрбөстөнг мантап јүре берген. Анайып бөрү түбектен айрылган.

Јарым-Кулак бөрүнүн јудынан айрылып, арчынып ала-ла, күнге изинип јатса, јети јолдын белтирине эки уул келип, аттарынын ээрлерин алып, амыраган. Эки уулдын бирүзи јаан байдын уулы кижиге көрүп брааткан, бирүзи дезе онын јалчызы болуптыр.

Јарым-Кулак көп сананбады, ары калбан, бери калбан эдип, сарбас-сурбас тура јүгүрип, байдын уулынын отугына билдирбезиненг кирип алды.

Уулдар аттарын ээртеп, атанала, оног ары јорткылап браатты.

Јарым-Кулак «Бу көчөлү үй улус ошкош, јелбес кайткан уулдар?» — деп айдарда, уулдар бой-бойы јаар көрүжип, алан кайкажып, аттарын јелдирткилеп ийди.

Јарым-Кулак «Јо-јо-о, уулдар, араай, ичим оорый берди!» — деп кыйгырарда, уулдар тискиндерин тартып, јелбей јорткылап браатылар. Јарым-Кулак ологго амыр бербей турды. Јолой барып јадала, уулдар андый шырадан айрыларга

канча-канча катап аттарынан түжүп, кактангылап ла бедрен-гилеп те турза, је Јарым-Кулактан айрылып болбогон.

Кезикте Јарым-Кулак уйатту табыш та чыгарып әмезе ичин кыркырадып та ийип турган.

Байдын уулы андый уйатту түбектен айрылар аргазын таппай, адынан түжеле, јалчызына айткан:

— Бу әдү-буктан мени айрыйтан кижии бар болзо, мен ого әэрлү адымды да берер әдим.

Андый әрмекти Јарым-Кулак угала, отуктан араай чыгала, өлөннинг ортозында әрмектенди:

— Әэрлү ат эмес, меге бир јаман-јуман төө берер болзон, мен сени бу түбектен айрып койорым.

Уулдар ајарып көргөжин, олордын јанында јаан јалбырактын үстүнде әргекче уулчак турган.

Байдын төөлөри ыраак эмес болгон. Уулдар барып, бир арык, јобош төөни тудуп, байагы уулчакка берген.

— Слерди тапкан түбек слерден айрылып, бу төөнинг ичине кире берди. Әмди слер кинчектен айрылганаар — деп, Јарым-Кулак айдала, төөнинг өркөжинин бүктелчигине кире берди.

Уулдар јол-јоругына омок, седег көндүкти. Јарым-Кулак дезе әмеген-өбөгөн әки карганга јанып келеле, каптарды төөзине артып, база ла ойто айылдар керип, јоруктаарын баштаган...

ӨСКҮС УУЛ ЛА ЭМЕЙ-АРУ

Арчын ытту Алтайда өлө-чоокыр атту Өскүс-Уул деп кижн журтаган. Ол андап-куштап азыранып жаткан.

Бнр катап андап жүреле көрзө, кыймырашкан албатылу жараш өргөө турат. Акыр, мыны барып көрзө кайдар деп, Өскүс-Уул сананды. Једип келер болзо, Ак-Байдын јери болтыр, онын Эмей-Ару деп кызынын тойына јуулган улус сүрекей көп эмтир. Өскүс-Уул көрүп турза, Эмей-Ару жараш кыс эмтир, оны кудалап турган уулдар база көп болтыр. Ол кыска Өскүс-Уулдын сагыжы јетти.

Ак-Бай канча кире айбы айбылаза, кудалап турган бай уулдардын бирүзи де бүдүрнп болбос эмтир. Өскүс-Уул Ак-Байга айтты:

— Слер кандый ла айбы айбылазаар, мен ончозын бүдүрнп берзем, меге кызыгарды эш эднп берерзеер бе?

Оны Эмей-Ару угуп, сүрекей јилбиркеди, ненин учун де-зе Өскүс-Уул сүрекей жараш та, сагышту да, бүдүми онын баатыр кеберлү болгон. Кыстын адазы Өскүс-Уулдан сурады:

— Мал болзо, киштежнп таныжар, кнжн болзо, куучын-дажып таныжар, сенин адын кем, јаткан јернн кайда?

Өскүс-Уул айтты:

— Јаткан јернм арчын ытту Алтай, адым менин Өскүс-Уул, азыраган адам јок, эмискен энем јок, алган эжнм јок.

Ак-бай оны угала, мынайда айтты:

— Сеге канча жүзүн жакылталар берерим, оны бүдүрзөң, ол тужунда мен кызымды сеге берерге жөпсинерим. Баштапкы айбы мындый: мынанг озо жети сууның бажында жаткан жети башту Желбеген мененг эки күлөр жыракы алган, оны барып экел.

Барбайын дезе, Ак-Бай бажын үскедий, барайын дезе, Желбеген оны жип салгадый. Же не болзо, ол болзын дейле, адын ээртеп алала, жүре берди. Бийик туулар ажат, жаан суулар кечет. Анайып барып жатса, бир чадыр айыл көрүнди. Ого кирип келзе, бир карган эмеген отурат. Өскүс-Уулдан ол сурады:

— Ады-жолың кем болор, амадуунг сениң кандый болор?

— Адым мениң Өскүс-Уул болор, амадуум мениң мындый: жети башту Желбегенде Ак-Байдың эки күлөр жыракызы бар, оны барып экелзин деп, Ак-Бай айбылаган эди.

Оны угала, карган эмеген айтты:

— Э-э калак, балам, өлбөгөн бойың өлөтөн турун, барбаган бойың баратан турун. Жети башту Желбеген калык-жонның канын ичкен эди. Ондо сүреен калапту Каралдай ла Саралдай деп эки уул бар. Олор сени базып салар. Же канайдар база, сеге болужым жетирейин.

Ол Өскүс-Уулга эки отук, бир күлөр тайак береле, оноң ары айтты:

— Тайакты «тап» эт дезен, жаан сууларды кечеринг, бийик тууларды ажарың. Эки отукты чагыштырып ийзен, жети түней темир кезерлер кенетийин алдыга тура түжер, «нени эделик» деп сенен сураар. Ол тужунда олорго жакару берзөң, олор бүдүрип турар.

Өскүс-Уул сүүне берди, эки отукты ла күлөр тайакты алала, оноң ары жүре берди. Барып жатса, таш өргөө көрүнди, эжигиндеги таш чакыда көк бука турат. Өскүс-Уул једип келеле, таш чакыга адын буулап ийди, өргөөнин таш эжигин ача соголо, кире берди. Көрүп турар болзо, жети башту Желбегеннин јурты болтыр. Желбеген сурады:

— Адың сениң кем болор, амадуунг сениң не болор, кайдаар барып жаткан кижин болорың?

Өскүс-Уул ады-жолун, келген амадузын айдып берерде, Желбеген ай малтазын ала койды, Өскүс-Уулды чабарга өрө турды. Өскүс-Уул эки отукты чагыштырып ийерде, жети түнгей темир кезерлер туруп чыкты. «Нени эдели, Өскүс-Уул?» — деп сурап турды. Өскүс-Уул ологго айтты:

— Желбегенди эмегениле кожо өлтүрүп салыгар.

Жети темир кезерлер жети башту Желбегенди эмегениле кожо жыга соктылар, оноң бойлоры жоголо бердилер.

Өскүс-Уул эки түнгей күлөр жыракыны алып, адына коштоп алды, оноң ары жүре берди. Кенетийин кийини жанынан ачу-корон кыйгы угулды:

— Адам ла энемди ненин учун өлтүрдин! Эки жыракыны таштабас болзон, мойыныңды сенин кезерим, каныңды сенин ичерим!

Анча-мынча болголокто, жети башту Желбегеннин Каралдай уулы једип келди, ай малтазын көдүрүп, Өскүс-Уулды чабарга турды. Өскүс-Уул эки отугын чагыштырып ийерде, жети түнгей темир кезерлер чыга кондылар, «Нени јакарарын, Өскүс-Уул?» — деп сурадылар. Өскүс-Уул ологго айтты:

— Жети башту Желбегеннин Каралдай деп уулын өлтүрүгер!

Жети түнгей темир кезерлер Каралдайды жети башка үзе тарттылар, кара канын төгүп ийдилер, оноң ары жоголып калдылар.

Анча-мынча барып јатса, база ла ачу-корон кыйгы угулды, Өскүс-Уул кайа көрзө, жети башту Желбегеннин Саралдай деп уулы келип јаткан эмтир.

— Адам ла энемди, Каралдай акамды акту јерге ненин учун өлтүрдин, Өскүс--Уул? Эки түнгей күлөр жыракыны ненин учун апарып јадын? Бажын кезип, будына саларым, будын кезип, бажына саларым! — деп, ол кыйгырат, сары коронло кузуп турат, јердин үсти күйүп чыгат, Өскүс-Уулды көрнөө от алат. Өскүс-Уул күлөр тайагын алала, «тап» деп айдарда, бойы билбес жанынан јаан суулар кече берди, бийик туулар ажа берди. Ак-Байдын айылына једип, онын алдына жыракыны тургусты. Ак-Бай оны көрөлө, алан кайкап, байла,

бу тегин кижн болбос болор деп сананат. Је андый да болзо, Ӗскӱс-Уул ӧлӱп калзын деп, оны база ла айбыга ийип, айтты:

— Је, Ӗскӱс-Уул, сен баштапкы айбымды бӱдӱрдин. Эмди кара тайга колтугында ӧгӱс кара айу бар, сен оны тирӱге барып экел, мен оны эжигиме ийт эдип тудатам.

Ӗскӱс-Уул адына минип алала, айбы бӱдӱрерге јӱре берди.

Барып јатса, кара агашка бӱркеткен кара тайга турат, онын јанында бир ӧгӱс кара айу јӱрет. Ӗскӱс-Уул ого удурат јортуп келерде, айу ары болуп мантады. Ӗскӱс-Уул кара кыл армакчызын канјаазынанг чече сокты, айуны чалмадап алды, је кайра тартса, чагы јетпес болды. Эки отугын алала, чагыштырып ийерде, јети тӱней темир кезерлер алдына тура тӱшти, «Нени јакарарын, Ӗскӱс-Уул?» — деп сурагылап турды.

— Кара кыл армакчыны кайра тартыгар, кара ӧгӱс айуны апарарга меге болужыгар — деп, Ӗскӱс-Уул айтты. Јети тӱней темир кезерлер кара кыл армакчыны кайра тартарда, кара ӧгӱс айу аайы-бажы јок огурып чыкты, кара агаш јыгылып, кара таштар оодылып турды. Канча кире тартышканын, канча ӧй ӧткӧнин Ӗскӱс-Уул билбей турат. Је учы-учында кара ӧгӱс айу чагы чыгып, јобожыйла, айтты:

— Је, Ӗскӱс-Уул, мени апаратан јеринге апар, мен мойношпойын, оног арызын бойым билерим.

Ӗскӱс-Уул ӧгӱс кара айуны јединип экелеле, Ак-Байдын эжигине буулап салды. Оны кӧрӧлӧ, Ак-Бай сӱрекей тын коркыды, айдар сӧзин таппады. Ӗгӱс кара айу айтты:

— Сен мени алдыртканг деерде, келдим. Не керек болды? Айыл-јуртынг эжигине азыранты ийт эдерге кычырдын ба айла айылчыга бодоп кычырдын ба?

Ак-Бай аргазы јокто Ӗскӱс-Уулга айтты:

— Қалак-кокий, Ӗскӱс-Уул, ӧгӱс кара айуны тӱрген агыт, кара тайгазына ары барзын.

Ӗскӱс-Уул айуны агыдып ийерде, ол калып барып, Ак-Байдын он колын ӱзе тартала, кара тайга јерине јӱре берди. Ак-Байдын кыйгызына албатызы јуулышты, канча тӱней кезерлери, атту-чуулу алыптары нени эдерин билбей турды.

Ак-Бай ачынып, Өскүс-Уулдан өчин алатан эп-сүмени бедреп турат. Акыр, мен оны жердин арсланына ийетем. Ого барган баатырлардан бирүзи де ойто келбеген эди. Онын бажы анда базылар болбой деп сананала, Ак-Бай Өскүс-Уулды алдыртала, айтты:

— Же, Өскүс-Уул, сенин чагын-күчинг көрөйин, санаа-сагыжын билейин. Сен барып жердин арсланын меге тирүге тудуп экел, мен оны каруулчык эдетем.

Өскүс-Уул укканча да болбоды, жүре берди. Канча кирези өй өткөнин, канча тайга ашканын Өскүс-Уул билбей турат. Бир ле көрүп турза, жаан жалбак таштын үстүндө бир арслан уйуктап жат. Алтан кулаш армакчызын алып, Өскүс-Уул чалмадаар болзо, арслан кыймыктанбас болды, ары-бери тартар болзо, ол турбас болды. Бу өгүс кара айудан сүрекей күчтү болгонын Өскүс-Уул билип алды. Эки отугын чагыштырып ийерде, жети түнгей темир кезерлер жергелей тура түштилер, «Кандый жакару болор, Өскүс-Уул?» — деп сурадылар. Өскүс-Уул ологорго айдат:

— Алтан кулаш армакчыла арсланды чалмадап алгам, же Ак-Байдын айылына оны тирүге жетирерге чагым жетпей туру, меге болужып беригер.

Жети түнгей темир кезерлер арсланды таштан түжүрө тарттылар, анча-мынча согушкылап, жаба бастылар. Арсланнын күчи чыга берерде, Өскүс-Уул оны жединип алып, Ак-Байдын чакызына экелип, буулап салды. Оны көргөн бойынча, Ак-Бай отура түшти. Арслан ого мынайда айтты:

— Өчөбөсти өчөгөн турун, өлүмди менен аларын, базын-басты базынган учун бажынды мен үзерим!

Ак-Бай Өскүс-Уулга айтты:

— Калак-кокый, Өскүс-Уул, капшай оны божот, албатым оноң коркып жат, малым оноң үркүп жат.

Өскүс-Уул арсланды божодып ийерде, ол Ак-Байды өлтүрө тутты, абакайын онын жара тартты, оноң бойы жүре берди.

Өскүс-Уул байдын ар-жөөжөзин жокту улуска үлеп береле, Эмей-Ару эмегениле эптү-жөптү журтай берген.

ТУЛКУ ЛЕ АЙУ

Бир катап тўлкү кырдын бажында јелип жүрерде, ого айу туштады.
— Јакшы ба, өрөкөн. Кандый алтайды көстөп, нени амадап браадыгар? — деп, тўлкү оноң сурады. Айу ого мынайда айтты:

— Кыштын алты айы божогончо уйуктагам, эмди дезе јайыла жүрүп семирерге, аш-курсак бедреп турум.

Тўлкү оны угала, эдер немезин таппай, коркыганына калтыража, тыркыража берди. Је андый да болзо, айудан сурады:

— Слерде эмеген, балдар бар ба айла јангыскан ла жүрүгер бе?

— Мен эмегендү, үч балалу эдим — деп, айу айтты. Тўлкү база ла сурады:

— Слер, өрөкөн, аш-курсак эдип нени јип јадыгар?

Айу айтты:

— Биске сүрекеј јакшы курсак мөштин кузугы болуп туру. Оны јигенисте, сүрекеј семирп јадыс. Оноң өскө жүзүн-јүүр аннын, малдын, көрүктин ле чычканнын эди јарап јат, Керек дезе чымалыны да, балтырганды да, кызылгатты да јигенисте, биске јакшы.

Тўлкү оноң тын коркыды. Ол айудан сурады:

— Слер, өрөкөн, меге тийбес болбойыгар; бис экү најы бололы ба?

Айу айтты:

— Је кем јок, најы болгойыс.

Је бойы дезе тўлкўни јиир кўўндў.

Олор эки башка јўре бердилер.

Айу јайыла јўрўп, эт-јуу, кузук јип, сўрекей тын семирди. Кыш једип клеедерде, ол јадатан ичеген бедреп јўреле, тўлкў најызына туштады. Айу сурады:

— Јакшы јўрўн бе, најым? Нени кўрўп, угуп јўрўн?

Тўлкў кўрўп турар болзо, айу сўрекей тын семирп калтыр. Эмди ол ого тийбезин сезип, айтты:

— Мен сўрекей јакшы јўрўм. Нени де кўрбўдим, нени де укпадым. Слер, ўрўкўн, кандый јўрўгер? Је, најым, бўгўн кожо конолы, эмеш куучындажып, эрмектежип аларыс.

Айу сурады:

— Кайда конорыс?

— Ол турган кайанын ўстўне барып конолы — деп, тўлкў айтты. Экў кайанын ўстўне чыкты.

— От салып ийзеес, не болор? — деп, тўлкў айудан сурады.

— Отты салза, кайтсын ол, јылу ла болгой база. Је оттон улам бисти анчылар кўрўлў, ўлтўрип салза, не болор? — деп, айу айтты.

— Мындый карануй тўнде анчылар бейин не келзин — деп, тўлкў айтты.

От салала, экў бийик таштын ўстўне јадып алдылар. От јаан кўйўп, јалбыжыла эки најыны изидип, тўктерине камылып турды. Тўлкў оны кўрўлў, айуга айтты:

— Ой, ўрўкўн, сары-торко тўгигер кўйўп браат, эмеш ары јадаар.

Айу база ла уйуктай берерде тўлкў турала, отты јаанада салып, айу јаар јууктадып турды. Айу ары-бери анданып, изўге чыдашпай турарда, тўлкў кыйгырды:

— Ой, ўрўкўн, отко кўйдеер! Эмеш ары јатсаар!

Айу ары болойын дейле, кайа таштан ажып, карды-бууры јарыла берди. Оны тўлкў кўрўлў, эт-јуу табылды деп сўўнди, јуузынан тойгончо јип, канынан тойгончо ичип алала, онон

ары жүре берди. Желип отурза, ого жети бөрү туштады. Олор түлкүни капсап тудуп алдылар. Түлкү коркыганына айдар сөзүн таппай турды. Бу ачап јутпалар мени, байла, базар деп сананала, олорго айтты:

— Акыр, бөрүлөр, јазап эрмектежеектер. Кемнин ичинен көп үстү эт, јуу чыгар, кузуп көрөөктөр.

Бөрүлөр түлкүни үзе тартып јиир күүндү болдылар. Је бойлорынын ачабын көргүспеске, түлкүнин сөзине јөпсиништилер. Бөрүлөр кусканда, олордын ичеелеринен јүк ле оок сөөктөр чыгат, түлкү кусканда, јуулу, майлу чоң эттер чыгат. Бөрүлөр онын кускузын блаажып-тележип јип ийдилер, онон түлкүден сурагылайт:

— Мындый майды-јууны кайдан јидин, түрген биске айт.

Түлкүнин сагыжы јарый берди, олордон айрыларга түргендеп айтты:

— Је слер май-јуу јиирге турган болзогор, оны кудайдан сураар. Слер куйругаарды сууга сугала, тоштын үстүне јергелей отурып, јети күн улызаар, ол тужунда кудай слерге май-јуу берер.

Бөрүлөр укканча да болбоды, барала, куйруктарын сууга сугуп, тоштын үстүне јергелей отурала, улыжа бердилер. Түлкү дезе, өлөңлө оронып алала, олорды көрүп јатты. Бөрүлөр тамактары тунганча, улышкылап турза, оосторына май-јуу кирбес болды. Олор түлкүден сурагылайт:

— Сен ненин учун улыбай турун? Кудай биске качан май-јуу берер?

Түлкү айдат:

— Мен ненин учун улыйтам, мен тойу. Слер база эмеш улызаар, май-јуу түжер.

Бойы дезе мендей-шиндей жүре берди.

Јети бөрү јети күннин туркунына јергелей отурып улыза да, эш неме јок болды. Олор түлкүге мекелеткенин јаны ла ондодылар. Ол мекечи танманы бойын тудуп јиир деп, бөрүлөр јөптөштилер. Онон өрө турайын дезе, куйруктары тошко јаба тонуп калтыр, барар аргазы јок болтыр, тартынар болзо, куйруктары үзүле бергедий эмтир.

Түлкү јелип отурала, бир анчы кижиге туштап барды. Анчы оны адарга турарда, түлкү айтты:

— Калак-кокый, слер мени атпагар. Мен слерге сүрекей јакшы сүме айдып берейин. Слер менин изимле кайра барзаар, тоштын үстүнде јети бөрү отурар, олардон коркыбагар. Ол бөрүлер слердин койлорыгарды јиирге келип јадарда, мен оларды мекелеп, куйруктарын тошко јаба тондырып салгам. Ол ачаптарды барып адып алзаар, улуска да, бойыгарга да туза болор.

Анчы келеле көрзө, чын да јети бөрү тоштын үстүнде улыжып отурат. Оларды бастыразын анчы өлтүрип алала, терезинен јакшы јылу тон эдип алды.

Түлкү анайып ач көстү азулуларды мекезиле јоголтоло, бойы тирү артып калган деп, улус айдыжат.

ЛОКТУ КИЧЕК БАЙЛАРЛА ТАРТЫШКАНЫ

ебистий кеен-јараш Алтайда эки карындаш јуртаган. Јаан карындажы Мызый бай јаткан, кичү карындажы Кичек јокту јаткан.

Бир катап эки карындаш кокур эрмек-куучыннан улам чугулдашкан эмтир. Јаан карындажы Мызый мынайда айттыр:

— Јердин үстүне төгүн-кейле јадарга јенил.

Кичү карындажы Кичек айттыр:

— Мен бодозом, акту күчиле јатса, јенил.

Онон улам экү сөс блаажыптыр. Бу эки башка шүүлте-нин чынын билип алатан керек чыкты. Мызый айтты:

— Менин сөзим төгүн болуп калза, сен менин эки көзимди ойып сал. Сенин сөзин төгүн болзо, мен сенин эки көзинди ойып салайын. Бис бу шүүлтелердин чынын-төгүнин билип аларга үч кижиден сурап угалы.

Кичек Мызыйдан сурады:

— Бис оны кандый улустаң сураарыс?

— Озо баштап Ага деп байдан, онын кийининде камнан, үчинчизинде јайзаңнан сураарыс — деп, Мызый айтты.

— Слердин айтканаарча болгой — деп, Кичек айтты.

Анайып эки карындаш јөптөшкилеп алды. Экү ээчижип алып, Ага байдын айылына келди. Амыр-эзенди угужып, ас-кан ажын ичкен соңында Ага байдан Мызый сурады:

— Слер, јаан бай кижн, биске айдып беригер: төгүн-кейле јатса, кижн байыыр ба айса акту күчиле јатса, байыыр ба? Мен бодозом, иш иштебей, төгүн-кейле јатса, јакшы болор.

Ага бай Мызый байды јакшы билетен. Олор Кичектий јоктуларды кулданып, күчин јигилеп, бойлоры байып јаткан болгон. Онын учун Мызыйдын сурагын билип ийеле, Ага айтты:

— Эки колынын күчиле кижн неме эдип болбос. Јакшы јадарга турган кижн төгүн-куурмак кичеер керек.

Бу эрмек Мызыйга јарай берди.

Онон эки карындаш камнын айылына келди. Эзен-амырын угужала, Мызый камнан сурады:

— Слер, атту-чуулу кам кижн, биске мындый керекти јартап беригер: төгүн-кейле јатса, кижн байыыр ба айса акту күчиле јатса, байыыр ба? Мен сананзам, төгүн-кейле јатса, јакшы ошкош.

Кам Мызый байды база јакшы билетен. Олор экү бойбойлорына болушкылап, јоктуларды мекелеп јиген. Онын учун байга болужып, кам айтты:

— Кей-кебизин нени этпес, кижн онон улам байып калар. Эки колдын күчиле кижн нени эдер?

Камнын сөзи Мызыйга база келиже берди. Кичек чала коркып, Мызыйдын сөзине кирбейтен неме деп сананды, је канайдар да арга јок: јөбин берип салганда.

Онон эки карындаш јайзаннын айылына келди. От айагына отурып, эзен-јакшыны суражала, Мызый јайзаннан база ла сурады:

— Слер, јаан јайзан кижн, биске айдып беригер: төгүн-мекеле јатса, јакшы ба айса эки колдын күчиле јатса, јакшы ба? Менин сагыжымла болзо, төгүн-меке нени этпес.

Јайзан төгүндеп, мекелеп јаргы эткенде, Мызый ого болужып туратанын ол билер. Онын учун јайзан айтты:

— Эки колдын күчиле кандый кижн јакшы јадып байыганын көрдигер. Төгүнле, мекеле јаткан кижн байыбай.

Анайып маргаанды Мызый бай алды. Кам, јайзан, Ага бай болушкан учун, Мызый олорды кожо айдып алды. Кичек-

ти айдап алып, састын ортозына экелдилер. Онон курч агашла онын эки көзин ойо кадайла, каткырыжып жүре бердилер.

Кичек сагыжын эндейле, онон ары не болгонын билбей калтыр. Онон ондонып келзе, ак-жарык көрүнбес ай-карануй тун болтыр. Колыла жерди сыймаза, бастыразы ла суу болтыр. Көөркий бойы канайып та албаданза, көзине неме көрүнбейт. Эки көзининг ачузына чыдашпай, ары-бери анданып турат. Ненинг учун тегин жерге байлар оны кинчектегенин жокту Кичек билбей турат.

Сасла барып жадала, бир жаан тыт агашка чурап барды. Састу жерге жадарга жалтанып, не де болзо, бу тытка чыгар деп сананып алды. Ого албаданып чыгала, үч айры будакка отурып алды. Эки көзининг сызына чыдашпай отурып жатса, кандый да кижиге: «Мында кандый кижиге бар, ненинг учун тытка чыккан?» — деп сурады.

— Менин эки көзимди байлар ойып койгон, онон улам жол таппай, бу агашка чыктым — деп, Кичек айтты.

— Э-э, балам, байларла ченешсен, бажын канду болор, жайзаңдарла тартышсан, жаагын канду болор. Сен олардын мекезине не кирген — деп, карганак айтты.

— Андый болорун билбедим, чын неме чынынча болор деп санангам, онынг учун байларла ченешкем, же жастыра керек эткенимди эмди ле билдим. Слер жакшы кижиге болтыраар, меге көзим жазып аларга болужып болгойоор не? — деп, Кичек сурады.

Карган өбөгөн ого мынайда айтты:

— Мен бойым эмчи-томчы болгом. Бооды байдын Куйкачы деп кызы сүрекей тын оорып жаткан эмтир. Канча күнге улай кам камдаган, же кыстын жазылып турганы жок болтыр. Онынг учун Бооды бай мени алдыртып турганы ол эмтир. Сен, балам, көзинди мындый эпте эмде: эки күнге улай эки көзинди чалынла жун, онон бу тыттын алты жанында сүттий ак суу бар, оныла жун, ол тужунда жазыла берерин. Мен сеге база катап келбесим, мени сен бедребе, улустаң сурулаба, кижиге неме айтпа. Мен көрүп турар болзом, сенин конор коногун Бооды байдын Куйкачы деп кызыла эмтир. Мен анаар

64 66

барбайын, је сеге мындый эп-сүме айдып берейин. Сен ол сүттий ак суудан Куйкачыга апарып берзен, ол жазылала, сени сүүй берер.

Мындый жөпти айдала, карган өбөгөн жүре берди.

Качан күүктин үни угуларда ла, таң атканын сезип ийеле, Кичек тыттан түжүп, алакандарыла чалынды алып, эки көзин јунды. Анайып эки катап јунарда, көзинин сызы токтой берди, үчинчи катап јунарда, ак-јарык көрүне берди. Сүттий ак суудан ичерде, чагы кире берди, озогызынан он артык, алдындагызынан алты артык боло берди.

Суу балтырганды үзеле, ого ак суудан уруп алды, Бооды байдын айылын көстөп ийди. Анча-мынча болбоды, айылга једип келди, амыр-эзенин угушты. Бооды бай сурады:

— Айыл-јуртын кайда, ады-јолын кем, кайдаар брааткан кижиге эдинг?

Кичек мынайда каруузын берди:

— Мен бойым эмчи-томчы кижиге, оору улусты эмдеп жүрген эдим. Адым менин Кичек, алган эжим менин јок.

Кичектин сөзин угала, байдын айылында отурган Торболјы кам мынайда айтты:

— Мен үстүндеги үч Курбустан кудайды билерим, јердин алдындагы Эрлик бийле таныш. Бу балага алты күнге чыгара камдадым, мен оны жазып болбогомдо, баскын-тоскын неме канайып оны эмдеер.

Бооды бай Кичекке баштанып айтты:

— Менин Куйкачы деп јангыс кызым тын оорып јат, сен оны эмдеп ийзен, јөөжөмнинг кабортозын ал.

Кичек онон мынайда сурады:

— Кызыгарды эмдеп жазып салзам, оны меге беререеер бе? Је мен оны эмдеер тужунда кам мында јок болзын.

Онын сурагына Бооды бай жөпсинди (кызы өлүмтик јатканда кайда барзын).

Кичек оору балага сүттий ак суудан бир эмеш берип ийди, кыстын эки качары кызарып чыкты, ада-энези сүүниже бердилер. Анайып үч күн эмдеерде, Куйкачы ооружынан жазыла берди. Кызы жазыла берерде, бай кижиге јоктула не эрмек-

тешсин, керек десе айткан сөзин де күүрөп ийер. Бооды бай Кичекке кизиреп чыкты:

— Сендий жокту тенекке мен жаңыс кызымды бербезим! Мынан кедери бар!

Куйкачы адазынын сөзин угуп отурала, айтты:

— Бу кижини мени өлүмнөн айрып алган. Мени ого эш эдип берерге слер жөбигерди берген жогоор бо? Эмди не боло берди? Кичек жок болгон болзо, мен өлүп калар эдим. Онын учун мен, жокту да болзо, Кичекти сүүп жадым.

Бооды бай ачынган бойынча Мызый байды, Торболжы камды, жайзангы алдыртып алала, кандый керек болуп турганын айдып берди. Олор Кичекти көргилеген бойынча чочыгылап, айдышты:

— Бу тенек мынчага тирүү бе? Бис онын эки көзин ойып салбай кайттыс. Сени кем жасты, биске айдып бер.

Кичек айтты:

— Слерге сүрекей жаан быян болзын. Ол жерге барарымда, адам-энем сүрекей бай жаткан эмтир. Олор кандый ла ооруны эмдейтен эп-сүме билип, мени эмдеп, жазып алдылар.

Мызый бай, Торболжы кам ла жайзанг Кичекти өлтүрерге эп-сүме бедрей бердилер. Оны корондоп өлтүрерге сүмележип алала, сего Куйкачыны бердирерис, жаан той эдерис деп айттылар.

Канча күнге аракы астылар, аш-курсак белетедилер. Аракыга коронды кожоло, баштапкы чөөчөйдү Кичекке бердилер. Же Кичек оны корондоп өлтүрерге тургандарын карандыра сезип, баштапкы чөөчөйдү ичпей, эрдине тийдиреле, ойто кайра берди. Чөөчөйдү кайра алгылабаста, кара каны кадып, камык аракыны байлардын үстүнө уруп, өлтүрүп ийди, очин байлардан алып алды.

Олордын жөөжөлөрүн, ажы-малын албатыга үлеп берди, бойы десе Куйкачыла экү эптү-жөптү журтай берди.

Бул сөс

«БАРЗА-КЕЛБЕС»

Узогы чакта Алтай јеринде, алтан суунын бириккенинде, алтан туунын колтугында, кеен јараш ак јаланда анчы албаты јуртаган. Анчадала Алтын-Туу деп тайганын андык-мөндүги јарлу болгон. Алтан айры мүүстү атыр кара сыгындар да, алтын түктү түлкүлер де, мөнгүн түктү камдулар да анда бадышпайтан. Амадап барган анчыны куру јандырбас алтай болгон.

Је бир катап, Алтын-Тууга андап барган эки карындаш айылына ойто бурылбаган. Онын кийининде јангыстан да, экиден-үчтен де барган улус ойто бурылбас болгон. Учыучында, бу јаан јуртта эр киндиктү кижии артпай барган. Арткан јон јуулыжып, алан кайкап отурар болды. Алтын-Тууны «Барза-келбес» деп адаар дешти. Тынар-тынду бир де кижии ол тайгага барбас учурлу. Албатызын азыраган Алтайыста алмыс танма табылды дешкен.

Қара јангыс Өскүс уул бу шүүлтеге јөпсинбеди. «Албаты-јонымды базынган, Алтай јеримди быјарзыткан алмыс танманы базарым» деген. Арткан-калган каргандардын токтодып айтканын ол укпады.

Анча-мынча болгон јерде Өскүс уул «Барза-келбес» деп тайгага барды. Агаш аралай јортып јүрзе, алтан айры мүүстү атыр кара сыгын турды. Је Өскүс уул ол јаар кылчас эдип көрбөди, кыгыс эдип унчукпады. Суу јакалай јортып јүрзе,

көп жерлерде одулар учурайт. Кажы ла одуда төжөк жадат, төжөктө дезе кижинин сөөктөри жадат. Лаптап көрүп жүрер болзо, жес тырмактардын изи билдирет. Канча эрди өлтүргөн неме алмыс болгоны жартала берди.

Өскүс уул жети коноктын туркунына бир де катап мылтык атпай, бир де жерге от одурбай, аярып, араайын жортып жүрди. Такып таң аткан тушта куран элик удуга келди. Оны көргөн Өскүс уул ат үстүнөн адып ийди. Куран эликти сойып алала, суу жаказына оду салды. Анча-мынча болгон киреде, койу кара агаш аразынан атту кижини одуга келди.

— Жакшы ба, уул? — деп, ол кижини ат үстүнөн жакшы сурады.

— Жакшы, жакшы ба? — деп, Өскүс уул коркыганына үни тыркырап, каруузын берди.

— Куранды адып ийдин бе?

— Эйе, адып алдым. Аттан түжүп, эт жигер.

— Жок, эт жириге бош жок. Мендеп турум, жанар керек. Сен бу ла жеринге конорун ба?

— Эйе, мында ла конорым.

— Жарайт, жарайт — деп айдала, байагы кижини ойто ло агаш аразына кире берди.

Өскүс уул ол кижинин кийининен узак көрүп, алан кайкап отурган. Эң ле кайкамчылузы не дезе, ол кижинин мингени килин кара ат болды, бойынын кийгени көө кара кийим эмтир. Ол эки колын женинен бир де чыгарбай турган. Өскүс уул алмыс деп неме кижини болуп кубулып жүрөтени керегинде куучынды угуп жүрөтөн. Жаңы ла бого келип жүргөн неме кижини эмес, алмыс туру деп шүүп алган. Андый болордо, бу ла түнде одуга келип, Өскүс уулду өлтүрөтүрү туру.

Онызын уул жарт билип турган. Бүгүн түнде эмезе Өскүс уул өлөр, эмезе алмыс өлөр. Же алмысты канайып та болзо төгүндөер эбин табар керек.

Өскүс уул сүрекей жаан от салды. Онын жанына ээрин жастык эделе, токум-кежимле төжөк салды. Бир чирик төгөшти кодороло, байагы төжөккө кижини эдип салала, үстүнөн бойынын тоныла бүркей жаап ийди. Эмди ол оттын жанында

уйуктап јаткан кижиге сүрекей түнгей болды. Өскүс уул бойы десе көндөй мылтыгын жазап туруп октойло, бир јоон жадыктын ары-јанына јажынып алды. Ол айландыра турган тууларды, агаш-ташты ајуктап јатты.

Күн кырдан јангы ла ажа берген. Бу ла өйдө одоштой турган јаан туунун кырынан төөдий јаан кара неме чыккан. Ол табынча одуга јууктап клеетти. Је јууктаган сайын там ла кичинектеп: атча, торбокчо, ийтче болды. Учунда, јаан кара кiske бололо, күйүп јаткан от јаар чурап ийди. Ол отко анданып, мундар тоолу чедиргенди тегери өрө буркурадып турды. Байагы неме отко там ла кызарып, учунда ак-сары боло берди. Бу ла тушта ол калыйла, оттын јанындагы төжөккө кадала берди. Өскүс уул мылтыгын јаагына јаба тудуп, быжулап шыкайла, мажыны базып ийди. Мылтыктын табыжыла кожо айландыра турган туулар, агын суулар шуулай берди...

Эртенгизинде, күн кырлардын көксине тийип келерде, Өскүс уул байагы төжөккө базып барды. Онын тонынун үстүнде бир тилбек курумчы јатты. Алмыс өлзө, курумчы болуп калатан дежетен эди. Ол тагма јангы ла божогон ошкош. Өскүс уул тонын, чирик төгөшти, кејим-токумды өдүп калган јес тырмактарды јүк арайдан кодорып алып, албаты-јонго көргүзерге алып јанган.

Анайып, јалтанбас бүткен Өскүс уул Алтайда калганчы алмысты өлтүрип салган. Онын ла кийининде албаты-јон токунаган.

КИЖИНИНГ ЧЫНДЫК НӨКӨРИ КЕРЕГИНДЕ

ынан озо Алтайда алты балалу Койчы деп жокту кижиге журтаган. Канча жылдардын туркунына байларга кой кабырып, ижи учун ол бир де жал албайтан. Бир катап Койчы азык-түлүгүн белетеп алып, кара тууга андап барды. Арка жерди аралап, меес жерди керип басты, бир де ан көрүнбеди. Барып жатса, ак кайанын алдынан кара суу чыгып агат. Койчы отура түжүп, онон ичип, азык-түлүгүнөн ажанып алды. Онон көрүп турар болзо, ол ак кайанын алдында кижининг көзи кылбыккадый не де жылтырап жадат. Бу не болотон деп Койчы анаар басты. Көрөр болзо, сүреен көп алтын эмтир. «Акча-жөөжө табылды» деп айдала, Койчы алтынды кучактанып, сүүнгөн бойынча жерге көнкөрө жыгыла берди.

Анча-мынча ой өтти, Койчы билинип келеле, көрөр болзо, онын жанында алтын тайакту, ак сагалду өбөгөн турат.

— Сен кайдан келген кижиге? — деп, өбөгөн онон катуу сурады.

— Мен жаан байлардын койлорун кабырган Койчы деп кижиге эдим. Бала-баркамды азыраарга андап-куштап жүреле, алтынга учурагам — деп, Койчы айтты.

Карган өбөгөн ого мынайда айтты:

— Алтыннын ээзи мен. Сеге алтын керек болзо, айылынга жанала, чындык нөкөринди экелсен, ол тужунда бастыра ал-

тын сенин болор. Чындык нөкөринг экелбезен, бир де болчок алтын бербезим.

Койчы оны угала, айылына түрген жанып келди. Ажанып, амырап алды, бойынын нөкөрлөрүн тоолоп отурды. Же, байла, Күреш деп нөкөримнен артык најым жок болор деп, Койчы сананала, ончозын ого айдып берди. Алтынды тен үлежер деп, экү жөптөштилер.

Эртен тура Койчы ла Күреш алтынду ак кайа жаар бардылар. Кара сууга једип келеле, оног ичип, амырадылар. Койчы јаткан бойынча уйуктай берди. Күреш ары-бери базып, алтынды бедреп турза, алтын көрүнбес болды. Бу өйдө алтын тайакту, ак сагалду өбөгөн базып келеле, Күрештен сурады:

— Слер кайдаар барып јаткан улус?

— Ак кайанын алдында аайы-бажы жок көп алтын бар, оны аларга келген улус эдис — деп, Күреш айтты.

— Бу кандый кижии уйуктап јадыры? — деп, өбөгөн сурады.

Ого Күреш айтты:

— Ол менин Койчы деп нөкөрим болор.

Карган өбөгөн Күрешке мынайда айтты:

— Слер экү ол алтынды алзагар, Койчы нөкөринг сеге алтын бербес. Сени алтын апарзын деп экелген эмтир. Ол сени төгүндеп јат. Мен сеге бычак берейин, нөкөринди өлтүрип сал. Ол тушта бастыра алтын сенин болор.

Күреш бычакты алала, нөкөрин өлтүрерге турарда, апшыйак Койчыны ойгозып ийди.

— Бу нөкөринг алтынга болуп сени өлтүрерге турарда, мен оны токтодып алдым. Ол сенин чындык нөкөринг эмес эмтир. Сен бойыннын эн ле чындык нөкөринг таап болбойтырын — деп, айдала, өбөгөн јоголо берди.

Койчы көрзө, нөкөринин колунда бычак бар эмтир. Ол коркыган бойынча, эрмек те айдып болбоды, Күреш жаар кезе көрди.

Эки нөкөр эки башка база берди.

Койчы айылына јанып келеле, эмегениле де куучындашпай кунугып отурды. Эмди сананып турар болзо, эмегенинен

артык нөкөр жок болтыр. Алтын тапканы керегинде Койчы ого айдып берди. Эмегени оны угала, түрген-түкей шыйдына берди. Ак ийнегин саап ийди, балдарын ойгозып азырап салды. Онон айылынан чыгып, алтынду ак кайа жаар базып ийдилер. Талтүш боло берерде, эмеген-өбөгөн кара сууга жеделе, ажанып, амтанду суудан ичип, амырадылар. Өбөгөни жаткан бойынча уйуктай берди. Бу өйдө ээн жер элбирт этти, жаан жалан жалбырт этти, алтын тайакту, ак сагалду өбөгөн базып келди.

— Кайдаар барып жаткан улус? — деп, ол эмегеннен сурады.

— Алтын аларга барып жаткан улус эдис — деп, үй кижичи каруузын берди.

— Бу кандый кижичи уйуктап жадыры? — деп, апшыйак сурады.

— Ол менин өбөгөним болор — деп, эмеген айтты.

Карган өбөгөн үй кижичиге мынайда айтты:

— Сен, балам, менин сөзимди жазап угуп ал. Слер экү бу алтынды алзагар, өбөгөнин сеге алтын бербес, бойынды ла балдарынды кыйнаар, слерге болушпас, онон улам сен алдындагызынан коомой жадарын. Мен сеге бычак берейин, өбөгөнинди өлтүрүп сал. Ол тужунда алтынды аларын. Оны угала, эмеген айтты:

— Мен оны алтынга болуп өлтүрбөзим.

Апшыйак анчыны ойгозып ийеле, айтты:

— Уйинг сенин чындык та, кару да нөкөринг болор. Мен бу алтынды кандый да кижичиге билдиртпегем. Кара жагыс жокту сеге килеп берип турум. Бала-баркан азырап, ашту-тусту жат. Аскан казанын сообозын, албаты-жон кирип жүрзин, азыраган балдарын жакшы чыдазын, алып-баатырлар болзын.

Онон бойы жоголо берди.

ЭРКЕЛЕЙ ЛЕ КАРАТЫ КААН

Уараш чанкыр Алтайда, сүмер туунын колтугында, сүттү көлдин жарадында, Чагыш деп жокту кижини журтаган. Ол Эркелей деп кысту болгон. Онын жаткан жерине ак кар жааза, аттын бажынан ажыра жаайтан, жаш өлөң өскөндө, жажына ол онбойтон. Чагыш бойы андап-куштап азыранып жаткан, ады-чуу Алтайга жайылган жаан анчы кижини болгон. Оны Караты каан угуп салтыр. Онын кара көзи агара берди, кара сагыжы кайнап чыкты, Чагышты кыстап, тапкан алуларын блаап алар деп сананды. Жети түңей кезерлерин алдыртып, Караты каан кату жакару берди:

— Сүмер туунын колтугында, сүттү көлдин жарадында кары жажы једе берген, канча жылга калан төлөбөгөн Чагыш деп анчы журтап жат. Слер оноң барып одус кара киштин, одус кара түлкүнин, одус камдунын терезин, одус аннын одус түңей мүүстерин экелигер. Оны бүдүрбес болзогор, кара бажыгарды үзерим, кара каныгарды төгөрим.

Оны уккан жети түңей кезерлери түрген атандылар. Анчамынча болбоды, олар Чагыштын чадыр айылына једип келе-ле, кыйгырдылар:

— Чагыш! Бери чык! Сен ненин учун канча жылдын туркунына кааныга калан төлөбөгөн? Бис Караты кааннан жа-кылталу келдис. Тургуза ла одус кара киштин, одус кара

түлкүнин, одус кара камдунын терезин, одус түнгей аннын одус түнгей мүүстерин биске бер. Оны түрген бүдүрүп болбозон, кара бажынды үзерис, кара канынды төгөрис!

Чагыш апшыйактын канайдар да аргазы жок болды, канча жылга шыралап тапкан алуларын алып берди. Оны жети кезер коштоп алып жүре берди. Чагыш өбөгөн ыйлап-сыктап, кызына мынайда айтты:

— Арыган күчим тегин барды, ачап жутпа жип салды, соокко тонуп шыралаган күчимди торо каан алып барды, алтан жылга андаганымды танмалар айрып алды. Эмди канайдайын, эрке балам, Эркелей?

Тогус түнгей кезерлер тогус кап алуны Караты каанга жетирип келди. Караты каан оны кайкап көрди. «Бу чын лаатту-чуулу анчы кижиге эмтир ине. Акыр, мен онын билгирин ченеп көрөргө, бир канча уур жакынталар берип көрөйүн» — деп, ол сананып алды.

Бир катап Караты каан Чагышты алдырды. Оны угала, өбөгөн коркый-коркый атанды. Канча жаан суулар кечип, канча бийик туулар ажып, канча жүзүн улус көрүп, Караты кааннын жерине жедип келерде, алтан булунду алтын-байзын өргөө мызылдап турат, аайы-бажы жок көп албаты мында жүрөт. Чагыш келип, алты айры темир чакыга адын буулайла, каалгалу эжикти ачып, өргөөгө кирди.

Караты каан ого айдат:

— Мен сени кожо жоруктап барарга кычыргам. Эмди азык-түлүк белетеп алала, бараак.

Анча-мынча барып жадала, Караты каан айтты:

— Же, Чагыш өбөгөн, слер узун жолды кыскартып отураар.

Чагыш бу эрмектин учурын аайлап болбой салды.

Караты каан база айтты:

— Кыска жолды узадып отураар.

Жолды канайда узадарын Чагыш билип болбоды. Караты каан үчинчизинде мынайда айтты:

— Слер отукла ат жалынан от күйдүреле, меге канза азып беригер.

Чагыш отугыла аттын жалына чагып, от кўйдүрип болбоды. Энир кире берерде, олар конорго тўштилер. Аттарынан тўшкүлөп, ээрлерин алып ийдилер, от салып, чай азар дештилер. Караты каан айтты:

— Же, Чагыш, слер колло тудуп, чай кайнадаар.

Чагыш өбөгөн суу экелеле, казанды отко колло тудуп, чайды кайнатты. Же колы отко быжып турарда, казанды чачып ийди, чай төгүлө берди. Караты каан оны көрүп, карандыра сүүнип отурды.

— Бу слер карыганча казан азып болбос кайтканаар? — деп, ол өчөп сурады.

— Мен колло казан кайнаткан кижини көргөн эмезим, канайып ийейин. Же андый да болзо, жаман сананбагар, кааным, слердин сурагаардын учурын сананып, билип алзам, слерге айдып бербей кайдайын — деп, Чагыш карыксынып айтты.

— Каруузын меге качан айдып берерин? — деп, Караты каан сурады.

— Же бир үч күннин бажында мен слерге келейин, ол тужунда менин билер-билбезимди билип алараар—деп, Чагыш айтты.

Караты каан ла Чагыш эртелеп турала, эки башка жүре бердилер. Чагыш айылына једип келеле, кунукчылду отура тўшти. Оны көрөлө, Эркелей кызы сурады:

— Же, адам кандый јоруктап келдеер?

— Јорукташ сүрекей коомой болды. Караты каан мени ченеп, жүзүн-јүүр сурактар берген, керек дезе мени отко күйүп калзын деп, колло казан кайнаттырган. Мен онын сурактарын ондоп болбогом. Эки-үч күннин бажында ойто келип, ол сурактарга каруу берзин деген — деп, Чагыш айтты.

— Ол кижини билбес кандый сурактар болгон? — деп, кызы сурады.

Чагыш өбөгөн бастыразын айдып берерде, Эркелей адазына айтты:

— Э-э калак, ада, бажыгар кажайганча ол сурактарды ондобос кайтканаар? Караты каан слерди өчөгөн ине. Узун јолды кыскарт деп айдарда, слер озогызын ойгортуп, эскизин

эбиртип куучындап берген болзоор, узун јол кыскара бербей кайдар ол. Кыска јолды узат деерде, слер унчукпай, эрмек айтпай, араай јорткон болзоор, кыска јол узай бербей ол. Ат јалынанг отукла от чагып, канза азып бер дегени — ол кууны отук ташка јаба тудала, от чагып, канза азып беретени ине. Кол бажына чай кайнат деерде, аскыш јазайла, чай азып ийер керкек ине.

Чагыш оны угала, кызына айдат:

— Сен сагышту кижии болтырын. Бу мен кары јажым јеткенче, катан сөөгим катканча оны билбей канайып јүргөм? Эркелей кызым, сен мени эс алындыра айттырын, эртен ле барып, Караты кааннын сурактарына каруузын беретем.

Караты каанга барып айдарда, ол оны сүрекей кайкап угала, сананды: «Акыр, бу Чагыш менин сурактарыма карууны ол ло күн бербей, экинчи күнинде ненин учун берди? Ол тенек көрмөс мениле ченежип, мени өчөп турган болбозын. Мен оны база бир канча јакарулар берип, ченеп көрөйин».

Караты каан Чагышты база ла алдыртты. Каан кижии алдыртып турганда, јокту Чагыш једип келбей кайтсын. Караты каан кабактарын јемире көрүп, ого мынайда айтты:

— Сен барып, суунын балыгы көп пө айла тажы көп пө, тоолоп кел. Онын кийининде јердин үстүндө үй улус көп пө айла эр улус көп пө, база тоолоп кел, үчинчи сурагым мындый: арка јерде канча агаш, меес јерде канча агаш, тоолоп кел.

Чагыш өбөгөн сананып турар болзо, суунын балыктарынан таштары көп болгоны јарт неме. Је андый да болзо, барып кызымнанг сурайдым деп јүре берди. Айылына јанып келеле, кызынанг сураарда, ол айтты:

— Караты каан слерди база ла ченеп турган болтыр. Слер ого барала, мынайда айдыгар: «Суунын тажынанг онын балыгы көп эмтир» — деп. Ол тужунда Караты каан сураар: «Суунын сайынанг көп балыкты сен кайдан көрдин?» Слер ого мынайда каруузын беригер: «Мен суунын суйман таштарын балыкка бодоп, оларды балыктарла кожо тоологом, онын учун суунын сайынанг балыктары көп болтыр» — деп, экинчи

сурагына мынайда каруу беригер: «Э-э, кааным, мен тоолоорымда јердин үстүнде эр улустан үй улус көп эмтир». Ол тужунда Караты каан слерден сураар: «Оны сен канайып билип алдын?» «Үй улустын сөзинен чыкпас эр улусты үй улусла кожо тоолоорымда, үй улус көп эмтир» — деп, ого каруу беригер. Ол тужунда Караты каан сананар: «Э-э, мен абакайымнын сөзин угуп тургам учун, Чагыш мени јамандап, шоодып, үй улуска кожуп турган болтыр» — деп. Онон улам каан ачынар, бойы шорлонып калар. Учунчи суракка мынайда каруу беригер: «Аркада алты мун агаш эмтир, меесте беш мун агаш эмтир» — деп. Је артык неме айтпагар. Оны Караты каан угала, сананар: «Чындап та, арка јерде агаш көп эмей». Онон улам бойынын јастырганын ол билип алар.

Кызын угала, Чагыш Караты каанга келип, онын сурактарынын каруузын јандырып берди. Ачап, тойбос Караты каан маргаандарын алдыртканын билип, казырланып, Чагыштан сурады:

— Сен бойын карып барган, сагыжын тутай берген. Мындый сурактардын учурын канайда билип алдын? Айса сеге кандый-кандый кижин сүме айдып туру ба, меге айт.

Чагыш өбөгөн кара бажы буурайганча, катан сөөгиде катканча качан да төгүн сөс айтпаган болгон. Онын учун Караты каанга чынын айтты:

— Менде Эркелей деп сок јангыс кыс бар, бастыра сүмени ол меге айдып берген.

Айдарда Караты каан Чагышка айтты:

— Сенин кызын андый сагышту, сүмелү кижин болзо, мен слерге бир көк бука берейин, Эркелей деп кызын ол букадан сүт саайла, чеген ачыдып, аракы азып салзын. Мен удабастан слерге барала, ол аракыны ичерим.

Көк буканы јединип алып, Чагыш өбөгөн јанып ийди. Айылына једип келерде, кызы көк буканы көрөлө, адазынан сурады:

— Бу буканы кем берди, ненин учун берди?

Чагыш кызына бастыразын айдып берди. Кызы оны угала, айтты:

— Је, адам, коркыба, бис онын аргазын табар болбойыс.

Уч күн өткөн соңында Эркелей адазын орынга јаттыргызала, оны јуурканла ороп салды, бойы айылдан чыгала, койдын терезин илеп отурды. Бу өйдө Караты каан кара-јорго атту, кара торко тонду келип јатканын Эркелей көрүп ийди. Караты каан јаба јортып келеле, керек дезе јакшылашпай да, оноң сурады:

— Мен бого јеткенче канча такып јелдирттим, канча катап јорголоттым, Эркелей?

— Је карын, каан кижии айтсагар: слер бого јеткенче, мен канча катап эдрекле терени иледим?

Караты каан айдар сөзин таппай салала, сурады:

— Адаң үйде бе, ол нени эдип туру?

Эркелей айтты:

— Адам үйде ле. Ол бойынын ооружын оорып јат, байла, бала табарга турган болбой.

Оны угала, Караты каан тегери чилеп күркүрей берди, темир чилеп шыгырай берди:

— Эр кижии бала табарга турганын сендий тенектен угатан эмтир!

Је Эркелей оноң јалтанбай сурады:

— Слер, сагышту, керсү каан кижии, көк букадан сүт сааганын кемнен уктаар?

Караты каан уйалган бойынча айдар сөзин де таппай салала, ачынып јүре берди.

Эркелей деп кыс Караты каанды анайып јенип чыккан деп, улус айдыжат.

ЫЛАНЫНЫҢ ЭРЈИНЕЗИ

ынан озо, эмдиги кызыл тыттар, чабаа четтер жерден көрүнип өскөлөк тушта, Туулу Алтайыстын шилидий жалтырап жадар ару сууларлу кобы-жиктеринин бирүзінде Айабас деп жокту кижини журтаган. Ол Торкочы деп эмегениле кожо жажына ла Урбай деп байдын жылкыларын кабырган.

Айабасты улус сүрекей буурзак, кижиден болгой чымылды да жаман көрбөс кижини деп айдыжатандар. Чындап та, Айабас көөркий эрте жашта өскүс артып, калжу байлардын жарбынчак эмегендеринин чыбыгынан өрө күн көрбөй дө өскөн болзо, ачу-коронын бурузы жок улуска, тындуларга түжүрбейтен. Минип жүрген адын камчылабас та. Онын учун Айабастын минген ады кажан, же жылдын кандый ла кату ойинде баспактый семис болотон.

Бир катап, эренис ай түгенип, күүк ай жагы ла жагырып турган ойдө, Айабастын малдап турган жеринде кем де өрт чыгарган. Аяс күндерге шалырап кургап калган кууданга от камыларда, тарыдый белен күйүп, өрттин жалбыжы жер үстүнде тындулардан болгой, агаш-таштарды да жалмай жалап турды. Айабас бир кезек жердин өртин өчүреле, онон өрткө курчаткан малын чыгарып турза, меестин эдегинде жалбак таштын үстүнде бир кара жылан өрттин курчузына кирип калган, октолып турды. Кандый ла неме жүрүм жүрейин деп

албаданбай а, жылан да өрттин жалбыжы жууктап клееткенин көрүп, кирер жерин таппай, манзаарып, изүге чыдашпай, оозын анкандадып турды.

Айабас жеткерге кирген жыланды көрүп чыдабай, адынан түжүп, оны будакка илеле, өрттин тыштына чыгарып койды. Кара жылан тынын аргадаган болушчызын будынан ала бажына жетире айкап көрөлө, кобынын ичинде жыгындар жаар сурт эдип калды.

«Кижини болзо, быйаным жетсин деп айткай эди, тил жок жылан нени айтсын, кижинин теркизин кыркыйтан чычкандардын бирүзүн де жоголтсо болгой» деп, Айабас сананды.

База бир канча күндөр өткөн кийинде Айабас тужап койгон адын бедреп жүрөт, өрт болгон жерге барганын, алдында өрттөн аргадап алган кара жылан учурады. Ол Айабасты эбире жылып айкап, таныдым дегендей, сүйүнгөн неме чилеп, куйругун булгап, жыгындар жаар жылды. Айабас кара жыланнын кылык-жаңын кайкап, көрүп турганча, анаң-мынаң өлөңдөр шылырап, түмөн тоолу жыландар көрүнүп келди. Качып жүгүрөйин десе, жыландар айландыра ла курчап алган. Бу ла көрзө, таныш кара жылан өрттин кийинде корботуп өскөн көк өлөңнүн ортозынан бажын кедейте чыгарала, бышкыргандый табыш чыгарарда, курчунын алтыгы жаны ачылып, кара жылан, жол баштаган неме чилеп, саң төмөн жылды. Артык барар жер бар эмес, Айабас ачылган жерле кара жыланды ээчий басты. Анча-мынча барала, кайа көрзө, байа курчаган жыландар ончолоры үйдешкилеп келеттилер. Жыландардын олжозына кирип, Айабас ылгый ла корум, жыгын жерге келди. Мында жуулган жыландар оного көп болуптыр. Анда кандый өңдү, бүдүмдү жылан жок деп айдар! Таныш кара жылан бир жаан какпак таштын алдына ичеген жаар кирген жерде, оного алтындей мызылдап турар мойынчалу, оозында баарчыктын жымыртказы ошкош ак неме тиштенип алган килин-кара жылан чыкты. Ол ло жылан чыгарда, ончо жыландар кыймыражын тымыдып, өлөңгө жаба үн жок жаткылай бердилер.

Айабас ат бедреп басканына эки буды чылап, такта ошкош жалбак таштын үстүнө отура берди.

Алтындый мойынчалу кара жылан Айабастын алдына жылып келеле, та нени де айдып турды. Айабас онын эрмегин ондобосто, ол ачуурканып турганына ба айса өскө немеге бе көстөри јашкайактып, куйругын булгап, јалканчып турды.

«Акыр, бу канайып турган жыландар болотон? Айса болзо, оттон айрыган жыланнын күндү-күреези болор бо» — деп, Айабас алан кайкап, оозында ак неме тиштенген жыланга алаканын јайды. Байагы жылан тиштенген немезин Айабастын алаканына салып, ји деген неме чилеп, оозын анкандатты. Айабас жыланнын берген сыйын жытап көрзө, кандый да јараш јыт јытанып, јиир күүни келди. Жылтырууш болчок ак немени оозына салып ла ийерде, тату амтанан улам тамагынан ашканын да билбей калды. Бу ла тушта Айабастын кулагына јоон үндү кижинин каткызы угулды. «Кандый танма шоодып каткырып туратан болотон» — деп айландыра ајыктаза, не де јок. База ла каткы чыгарда, алды јаар көрзө, байагы алтындый жылтырууш мойынчалу кара жылан болуптыр.

Айабас ајыктаныжын токунадып, тым отура берерде, өрттөн айрып алган кара жылан эрмектенди:

— Слер бистен коркыбагар. Бу кижини менин адам болор. Энебис мында болгон өрткө алдыртала, божоп калган. Слер мени өрттөн айрып алганыгар учун адам сүрекей сүүнип, слерди сыйлайтам, кайда да болзо таап экелзин деп ончо улусын ийген. Карын учурал болуп јуугында јолуктыс. Айтканысты ондоор эмезигер, арга јокто курчап экелерге келишти.

— Эмди слерде кандый ла тындула куучындажар арга бар. Слердин байа јиген немегер бистин јоныбыстын эрјинези болор. Оны јиген кижини јер үстүнде кандый ла тындунын тилин билер боло берип јат — деп, алтын мойынчалу жылан јартады. — Кара јангыс сурагыс мындый болор: бистин эрјинези јийле, мындый болуп калдым деп кемге де айтпагар.

Айабас жыландарла антыгарлу најылардый айрылыжып, сый берген жыланы не жылан болотон деп, бир кичинек боро жыланнан сурады.

Айткан эрмеги ырада јангыланбазын деп боро јылан оозын ойноготтын јалбырагына јаба тудуп шымыранды:

— Ой, өрөкөн, ол бистин кааныс. А слер өрттөн аргадап алган јылан онын сок јангыс уулы болор. Слерди бедреп не аайлу болдыс. Бедреп баргандардын көп сабазы эмдиге келбеген. Карын јолугышса, јанзын деп айдып ийеер. Менин адам база эмдиге јок. Келтей көзи селбүлү, мыкыны тужунда јаан сорбылу боро јылан болор.

Айабас јыландардын уйазынан ырап, одоштой кырланга чыгып келеле, ајыктанып тургажын, эки сангыскан учуп келеле, шанжагылай берди: «Акыр, ол бир тужакту кер ат колоского лапту ла кептелди ошкош, качан өлбөгөй? Өлбөй кайда барар болор деп. Ого капшай кандый бир јаагы тын, тижки курч неме учурап, терезин јара тартып беретен болзо, кандый јакшы болбос эди. Эт јиир күүним келип турганы коркуш».

Айабас ичинде коронын бадырып болбой, јудругын түүнп, эки сангысканды аргалу болзо адып ийгедий турды. Мылтык бар эмес, канайдар, коронын јүк арайдан токунадып, сангыскандардан сурады:

— Слердин јиирге турган адыгар кажы колоскодо кептелип калтыр? Мен түрген барып сойоло, слер экүни тойо азырап салайын.

Сангыскандардын бирүзи чочыганына, јаман сөслө белиндеп ийеле, коштой будакта отурганынан сурады:

— Бу тагмазы не деп айдат, айдып берзебис, чындап та тойо јиир эт једижер эмес пе?

— Баштап көргөн кижки сен бойын ла бил — деп, экинчизи айтты.

— Ой, былар, кер ат мынаар ол кечүнин алтыгы јанында кезек талдардын ортозында јаткан — деп, баштапкы сангыскан канадын чөйө тартып көргүсти.

Айабас сангыскандардын айтканыла аралга јүгүрип баргажын, кер ады чындап та анда јатты. Колоскодо кептелген эмес, тужагы тазылга илинеле, јыгылган болуптыр. Кында бычагын уштып, тужакты кезип ийерде, кер ат тура јүгүрди.

Эки сангысканның өлөр деген ады бойы ла тура берерде, оп-соп түшкүлөп, нени де айтпай, уча бердилер.

Адын жайдакка минеле, жанып келзе, үйи тышкары жаргак тон жайып алган, аарчы кургадып отурды. Айылга кирип, үйинин урган чайын ичип отурза, тышкары кургадып койгон аарчыга бир үренчи ле бир боро кушкаш учуп келеле, куучындажып турганы угулды:

— Бу канайып туруң, боро кушкаш, аарчыны чачып койзобус, ээзи арбанбас па?

— Јер јаар чачылтпазан, айла келеле, нени жиирге туруң — деп, боро кушкаш укааркады.

— Јок, кедери эт, мен ле анайтпазым. Мынайып үреп јанданзабус, улус биске аш-курсагын качан да бош жайып бербес.

— Онызы бойында — деп, боро кушкаш јөпкө кирбеди.

Үренчи боро кушкаштын кылыгынан кемзинген болбой, јаан удабай уча берерде, жагыс уула эки иш эдип турган боро кушкаш артып калды.

Айабас ичип отурган чайлу аягын јерге тургузып, үйине айтты:

— Ол тышкары аарчыга кушкаштар келген, чачып туру ошкош, барып көрзөн.

— Анда неме келгенин айылды өткүре канайып көрүп ийдин? — деп, үйи алаң кайкап сурады.

— Је бүтпей турган болзон, барып көрзөн.

Үйи эжикти ачып көрзө, аарчыда чындап та бир боро кушкаш отурып алган, оны буркурада чачып турды. Эжиктин жаагында јөлөп койгон сабуурды алып, эмеген боро кушкашты сооро сокты.

Айабас алдында айылына жанып келгенде, үйинин эрмегинен өскө кандый да эрмек укпайтан. Эмди тындаланып јатса, кайда ла эрмек-куучын угулат. Иргееде сүттү кринкенин жанында эки чычкан сүмележет:

— Бого бис экү танынан чыгып албас болорыс. Анайдарда сен тур, мен сенин үстүңе турала, кармаданып көрөйин. Онын кийининде сен чыгарың.

— Жаантайын ла мен деер, сен ажанып турганчан, ээзи једип келзе, мен куру артатам ба? — деп, экинчизи јарбынды.

— Је андый болзо, сен чык!

Айабас араайынан шыгалап көрзө, бир чычкан экинчизинин үстүне чыгып, кринке өрө кармаданып, онын кырына чыгып алды.

— Кудаай, көөркий, сүди ортоо неме эмтир. Мынан каймак јиир деп јадала, бу төмөн түже берер болбой?

— Акыр, андый болзо, мен сенин куйругынан тиштенип алайын, сен кирип, ич — деп, јердеги чычкан сүмеледи.

— Керде-марда сен ычкынып ийзен, не болотон?

— Је не ычкынатам. Сенин куйругын үзүлөрдөн башка.

— Је болгооп көрөөк — деп, кринкенин кырында отурган чычкан јөпсинди, куйругын јерде турган чычканга сунды, онызы тиштенип аларда, ол кринке јаар өнгөлөп кирди. Онон алыс јерден кыйгы угулды:

— Амтандузын, амтандузын! Јагыс ла бажы сан төмөн турала, јиирге эби јок неме эмтир.

Кринкенин тыштында куйрук тиштенип алган чычканнын јамајайларынан чилекей агып, кермектенишке мойыны чылай берген болбой кайтсын, көзи анданыжып турды.

Бу ла өйдө тышкартынан Айабастын үйи кирип, кургаткан аарчызын урарга ајаксалгыш јаар басты.

Кринкенин тыштында чычкан «чык» деп айдар керек, оозы бош јок, унчукпас керек, кижии көрүп ийгедий. Анчамынча алырандап турала, «келет!» — деп кыйгырып ийди, онон ол чалкойто келип түшти. Кринкедеги күлүкте үнде јок.

Айабас ачап чычканнын өлүмин көрүп, аайы-бажы јок каткызы келди.

Торкочы каткырып отурган Айабас јаар кылас көрүп, јаргак тонго оройло, экелген аарчызын да урбай, арбанды:

— Бу сенин ыра-јорон бүгүн канайып кубулып туру? Айыл өткүре тышкары немени көрүп ийер, аамай неме чилеп, бодоп ло каткырып отурар... Сен тен алмыска учурап, алыстанып отурган болдың?

— Јок, үйим, сен канайып турун, бойымнын жүрүмимди ле сананып, каткым келет.

— Мениле кожо журтаганын каткымчылу болуп турган болзо, электеп каткырбас кижиден таап алатан — деп, үйи там ла ары атыйланды.

Уйин жүк арайдан токтодып алала, жаңы ла тымып оту-
рарда, кринкенин жаңына ыйлап-сыктап эки чычкан келди.

— Кудаай, кудаай, төрт баламнын энези сүтке түжеле, өлүп калт, онын ачузына канайып чыдайын, канайып чыдай-
ын! Мынайдарын билген болзом, байа бойым жемзеп чыгар
эдим — деп, баштаган чычкан бажын кринкеге согуп ыйлайт.

Экинчизи күүн-күч жок кими ректенет:

— Мынайда берерин кем билген? Мен ле дейле, кринке
өрө чыгара калыган, оноң көрзөм, жаңыс ла куйругы сырас
эдип калды. Калып чыккан бойынча токтодынып албай, ажа
конгон ошкош.

— Сенде не болзын, үрүп чыгар ийдин жок, үшкүрип оту-
рар балаң жок. Меге сүрекей ачу — деп, баштапкы чычкан
база ла ыйлады.

Экинчи чычкан баштапкызын эркеледип, жардын сыймап
айдат:

— Је канайдар, сениң алдына мен жаан бурулу. Эжин-
нин ордына эш-баран, балдарына десе эне болуп артатан ту-
рум. Күүнин бар болзо, жөбинди бер.

Ыйлап турган чычкан кенетийин токунап, мыжылактап
туруп кими ректенди:

— Мен сени сөстөөрдин ордына сен мени сөстөй берген
турун ине. Мындый түбекке түжүп, мен жөпсинбей кайда бара-
рым — деп, бажын коштой турган чычканнын мойынына арта
салып ыйламзырады.

— Је көп карыкпа, көөркийим. Мен де өбөгөним баспакка
соктырып, жагыскан арттым. Сен де эмди жагыскан. Биригип
алзабыс, жүрүмис жеңил болор.

Ыйлап турган чычкан токунап, сөстөгөн чычканды ээчиде
ичегени жаар басты.

Айабас чычкандардын эрмегин угуп, энчикпей айтты:

— Ээ чаалда, үйинг өлгөни жагыс та конбой жадып, сөскө кире бердин аа. Андый белен ундыла беретен неме болзо, не тегине ыйлаар?

Торкочы жагыскан куучынданып отурган Айабаска кырыжы куруп, айтты:

— Сен көс көрүп турган ба, айса эдрей бергенин бе?

— Кижининг оозынан үн чыгары сеге кереес туру ине. Эрмектенип ийгенинен не боло берди?

— Сенин эрмегине кыйгастанып турган кижини жок, кылык-жагын кубулганын кайкап турум.

Айабас үйиле качан да өөркөшпөйтөн. Керижер, согужардан болгой, удурат тын эрмек те айтпайтан. Жыланнын эржинезин жигени качан да өөркөшпөгөн улустын ортозына өөнбөкөн чыгарарга жеде берерде, не болгонын үйине айдып берди. Калганчы сөсти айдарда ла кенетийин жөдүли келип, тын жөткүрип ийерде, жиген эржинези чилекейле кожо оозынан чарчалып чыгала, отко түжүп, шырт эдип, ыш та, жыт та жок күйе берди.

Бу өйдөн ала Айабас ойто ло кандый да тындунын тилин билбес болуп калган. Же андый да болзо, эржине ырызын жетирген. Ол алган эжиле эптү-жөптү журтап, балдар жок бойы балдарлу болуп, мал жок бойы малданып, узак жүрүм жүрген. Уккан, көргөн улустын куучыныла болзо, олар жагыс ла эки бойы эмес, анайда ок бала-барказы да жакшынак жүрүм жүрүп, албаты ортодо макта болгон. Улус оларды ак санаазы, агару күүни учун эржинеле сыйлаткан биле деп айдыжандар.

БОРСУК ЛА СЫГЫН

Алдында борсук, айу, бөрү, түлкү, шүлүзин беш карындаш болуптыр. Олордын эн ле жаан аказы борсук болгон эмтир. Андап тапкандарын тен үлешкилеп, өөн-бөкөн жок жакшы жаткылаптыр.

Бир катап жаан аказы борсук карындаштарына айтты:

— Бис барып, ол таскыл тайгага чыгаактар, анда жаан ак тепсен бар, онын ортозында сок жангыс чаал мөш бар, ого барып амыранактар.

Карындаштары жөпсиндилер. Таскыл тепсен тайгага чыгып отурала, түлкү айтты:

— Мен ончогордон кичү, чыгып болбой, арый бердим.— Анайда айдала, отура түшти. Айдарда сөөги жаан айу оны жүктенип алды. Анча-мынча браадала, түлкү айтты:

— Көрзөгөр, карындаштар, ол чаал мөштинг төзинде кандый да ан жадыры.

Карындаштары көрзө, какпак таштын алдында атыр кара сыгын амырап жаткан эмтир.

Ончолоры анаар өнгөлөп араай бардылар. Анга једип браадала, түлкү айтты:

— Карындаштар, ол сыгынды ончобыс арадаактар.

Андый сөс борсукка чек јарабады. Ол түлкүге кизиреп айтты:

— Кичү кижиде үн јок! Јаан кижиден озо сен кандый сөс айдадын! Мен слерден јаан. Мен јалбак ташка чыгала, сыгыннын үстүне калыйтам, онын кејирин үзе тартатам.

Оны угала, айу айтты:

— Менин сөөгим јаан ине, ака, мен араай өнгөлөп барала, аннын кабыргаларын сындыра тартсам, ол өлөр.

Бөрү мактанып айтты:

— Менин азуларым курч, јаактарым күчтү, аннын кејирин мен үзе тартатам.

Шүлүзин ары-бери калып, акаларына айтты:

— Акыр, акалар, мен ле ол анды јара тебер болорым, менин тырмактарым сүрекей курч, буттарым күчтү. Какпак ташка чыгала, сыгыннын үстүне калызам, оны тогус башка јара теберим, ол тужунда эт-јуу јайрала берер.

Олордын блаашту куучынына түлкү киришти:

— Је мен бойым анга чыдап болбос болорым. Мен бодозом, анды айу акам тутсын, ол јаан да, күчтү де.

Оны уккан борсук ачынып, түлкүге айтты:

— Сен эки јүстү јылбындууш кижиде болтырын, бир айтсан, меге јайыладың, экинчи айтсан, айу акага јайыладың. Сенин сөзинди мен керекке бодобой турум. Слердин јаан карындажыгар мен. Онын учун менин сөзимди слер угар учурлу; анды озо баштап мен тудатам.

Түлкү јылбындап, мекеленип айтты:

— Борсуктын айтканы чып-чын. Ол јаан кижиде, чакту да, күчтү де. Сыгынды оноң өскө кижиде тудуп болбос.

Борсук бойын бодонбой, түктерин атрайтып, күчим бар

деп мактанып, бойы күрдейип, мынайда айдып турды:

— Слер меге бүтпей турган болзогор, мениң белимди көрзөгөр, ол кандый күчтү, тиштерим кандый бек. Мен сыгыннын будынан тиштейле, слердин алдыгарга сүүртеп экелип берерим.

Бу өйдө арып калган сыгын терең уйкуда болгон, керек дезе тырмакту андар онын тынына једерге куучындажып турганын укпаган.

Борсук өнөлөп, анга једеле, онын будынан тиштеерде, сыгын ачуга чыдашпай ойгоноло, бу не болды деп көрөр болзо, будында борсук кадалып калтыр. Сыгын чочыган бойынча борсуктын мандайын јара тебеле, элес эдип јүре берди.

Анча-мынча јадып, борсук ондонып келеле, көрзө, сыгын јок эмтир. Оны көргөн айу айдары јок ачынды, ачу-корон огурды, агаш-таш торгулана берди. Какпак ташты айу кодоро сокты, кобы төмөн мергедеп ијди. Бодонбос борсук коркыган бойынча таштын алдына кирди, шүлүзин чочыган бойынча чаал мөшкө чыкты, бөкө бөрү тыныш алынып, агаш аразы јаар мантады, јылбындууш түлкү кобы-јик төмөн барды. Ачынган айу агаш-ташты оодып, таскыл тайганы ажа берди. Бу өйдөң ала беш карындаш беш башка барыптыр. Түлкү сүмезиле јүрер, шүлүзин тырмактарыла аргаданар, бөрү азу тиштериле азыранар, айу күчиле азырнанар болуп калтыр.

КОМОЙДЫН ТУЗАЗЫ

Күстинг каан күни болгон. Меес жерде кызыл-сары жалбыракту өлөңдөр күнге какшап шылырай берген. Эптү коо сынду, чичкечек узун бутту, барбак жараш мүүстү ан мееске жүрүп чыдашпады. Өзөккө түжүп, суу ичерге ол сынды сындай желип ийди.

Тонмок суунунг жарадына келип, тынаарсып ичип турала, ан бойынын көлөткөзин көрүп ийди. Ол бойын көрүп турала, мынайда сананды: «Мен алтайдын сүрлү андарынын бирүзи. Чын ла мени жектеерге болбос. Көзим менин тегерик, бастыра сыным коп-коо, мүүзим десе онон жараш. Же жагыс ла коомой көрүнүп турганы төрт саным эмтир ине. Ненин учун десе кулузун ошкош чичкечек».

Анайып турганча, коштой турган аралдан шылыраган табыш угулды. Лаптап көрүп турар болзо, эки айры шыйралу, кырлу мылтык жүктенген анчы көрүнди. Оны көргөн ан ак таскыл меести өрө канатту куштый учуп чыкты. Кырдын бажына чыгала, ойто кайра көрөрдө, анчы оны адарга мылтыгын шыкап турды. Онон ары ан жыш-арка жаар калып ийди. Байбайган жараш мүүзи агаштын будагына илинип, мантаарга чаптык эдип, онын ар-күчин чыгарып турды. Жыш-кара аркадан арайдан ла чыгып алды. Арыганына чыдажып болбой, карды десе бүлтендеп, коркыганына жүреги тирсилдеп турды. Ол бойында мынайда ачимчылу сананды: «Чичке коомой кол-будым таскылды өрө куштый чыгарган. Же жараш деген мүүзим тынымды арай ла кыйбады».

Онон ло бери ан төрт санын жектебес болды. Жараш мүүзи түжүп те калза, ого сүүнип жүрет..

КОЙОНДОР

Бир катап койондор жуулыжып алып, жуун эткен. Жуунды карган койон ачкан.

— Је, нөкөрлөр, јер үстүнде бисти ле тутпас, јибес, бисти ле коркытпас неме јок. Бастыра тынар-тындулардан чочып, коркып жүредис, је бистен коркыыр бир де тынду неме јок. Мен карыганча нени көрбөгөм, нени уксагам, кандый кыйынду јадынды јатпагам! Азулу андар бисти тудуп јиир, анчылар бисти өлтүрер, керек дезе тырмакту куштар да бистин жараш јалбак белести сый тебер болды. Өштүлерден јажынып, өнгис те кубултсабыс, неме ле болбойт. Кыш келгенде, агара да берзебис, јай келгенде, бороро до берзебис, бисти олар түнгей ле өлтүрип јат. Мындый шыралу жүрүмди жүргенче, ончобыс барып, јаан көлгө түжүп өлөөктөр — деп, карган койон карыксынып айтты.

Канча түмен койондор сананып турар болзо, карган койоннын айтканы чынга келижет. Олар мынан да ары жүрзе, түнгей ле азулу андардын курсагы болуп калар.

Бастыра койондор: «Јаан көлгө түжүп өлөргө бис јөп» — дештилер. Онон жуулыжып алып, көлгө келдилер.

Бу өйдө көлдин јарадында бир бака амырап јаткан эмтир. Ол койондордын табыжын угала, чочыган бойынча көл төмөн калып ийди.

Койондор оны көрөлө, сүүниже бердилер.

— Бистен де коркыйтан тындулар јер үстүнде бар турбай. Көлгө түжетени токтозын — дештилер.

Онон ары койондор туш-башка барып, јер үстүне таркай берген.

ЧАЙ

Алдында Алтайда сүрекей жылу болгон. Мында жүзүн-
жүүр куштар жүретен. Эдил куштардын үндери агаш-таштар-
га жаңыланып туратан.

Бир катап кыш келерде, куштар соокко чыдашпай, түш-
түк жаар учуп бардылар.

— Бисле кожо бараак — деп, олар чайга айткандар.

— Сооктон коркыйла, кижини төрөл жерин таштап не бара-
тан? Мен Алтайымда артып жадым — деп, чай айтты.

Кар жаап, шуурган-салкын там ла тынып келерде, чай
соокко чыдажып болбой, ыйлай-ыйлай келерде, эки көзи кы-
зара берди.

Онон ло бери чайдын көзи кызыл болуп артып калтыр.

БАЖАЛЫКТАР

✓ Жарым-Кулак	3
Өскүс-Уул ла Эмей-Ару	9
Түлкү ле айу	16
Локту Кичек байларла тартышканы	22
«Барза-келбес»	29
✓ Кижининг чындык нөкөри керегинде	34
Эркелей ле Караты каан	39
✓ Жыланнын эрјинези	47
Борсук ла сыгын	57
✓ Коомойдынгу тузазы	60
Койондор	61
Чай	62

**АЛТАЙСКИЕ НАРОДНЫЕ
СКАЗКИ**

**ДЛЯ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО
ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

На алтайском языке

Составитель *Т. С. Тюхтенов*
Редактор *З. С. Суразакова*
Художник *И. И. Ортоңулов*
Художественный редактор *И. И. Митрофанов*
Технический редактор *Н. Н. Параев*
Корректор *З. И. Табакова*

Сдано в набор 23/VIII 1966 г. Подписано к печати 2/XII 1966 г.
Бумага 70 × 90¹/₁₆. Печ. лист 4 Уч. изд л. 2,56. Тираж 1000 экз.
Заказ № 3373. Цена 25 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 25.

25 акча

Горно-Алтайск-1966